

Średniowieczna inskrypcja
z murowanej przegrody
w prezbiterium kościoła poklasztornego
w Gościkowie-Paradyżu

BOŻENA GRABOWSKA

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Gorzowie Wlkp.

email: bgrabowska@lwz.pl

ORCID: 0000-0003-3500-1356

Keywords: Middle Ages, Cistercians, Paradyż, partition, inscription, Saint Bernard of Clairvaux, Reekhem, Thomas à Kempis

Słowa kluczowe: średniowiecze, cystersi, Paradyż, przegroda chórowa, inskrypcja, św. Bernard z Clairvaux, Reekhem, Tomasz à Kempis

Abstract

Medieval Inscription from the Brick Partition in the Chancel of the Post-Monastery Church in Gościkowo-Paradyż

In the church of the former Cistercian abbey in Gościkowo-Paradyż (Paradisus Sanctae Mariae) in the Lubuskie Voivodeship, a polychrome from the second half of the 15th century was discovered during conservation works carried out in 2010–2017. It decorates one of the arcades of the last bay of the chancel, walled up in the Baroque period. The lower part of the opening is closed with an openwork brick balustrade with an inscription – a quote from St Bernard of Clairvaux. However, upon closer examination, it turned out that the medieval attribution is not certain. The inscription is a quote from an anonymous sermon known from the manuscript kept in the library of the Franciscan monastery in Reekhem, the Netherlands.

Abstrakt

W kościele dawnego opactwa cystersów w Gościkowie-Paradyżu (Paradisus Sanctae Mariae) w woj. lubuskim podczas prac konserwatorskich prowadzonych w latach 2010–2017 natrafiono na polichromię z drugiej połowy XV wieku. Zdobí jedną z arkad ostatniego przęsła prezbiterium, które zamurowano w epoce nowożytnej. Otwór jest przesłonięty do połowy ażurową, murowaną balustradą z napisem określonym jako cytata z pism św. Bernarda z Clairvaux. Po bliższej analizie okazało się, że przypisane w średniowieczu autorstwo tekstu nie jest pewne. Inskrypcja jest cytatem z medytacji nieznanego autora, której jedyny znany odpis przechowywany jest w bibliotece klasztoru Franciszkanów w Reekhem w Holandii.

Inskrypcje w malarstwie ściennym nie należą do rzadkości, spotkać je można w wielu zabytkowych wnętrzach i na rozmaitych przedmiotach z różnych epok. Napisy mogą zawierać komentarz bądź objaśnienie sceny malarskiej lub tylko upamiętniać jakieś ważne wydarzenie. Odmienna była intencja autora łacińskiego napisu na murowanym parapecie arkady pomiędzy prezbiterium a nawą boczną w kościele klasztornym w Gościkowie-Paradyżu, wykonanego prawdopodobnie w drugiej połowie XV wieku. Ta gotycka inskrypcja nie odnosi się do fundacji klasztornej ani do historycznego faktu, jej zadaniem było najpewniej ciągłe upominanie mnichów, aby żyli zgodnie ze wskazaniami ewangelii.

Napis (il. 1: a, b) został wykonany na cienkiej warstwie tynku czarną, podłużną gotycką minuskułą i majuskułą, w czterech wierszach oddzielonych od siebie czerwonymi liniami. W pierwszym wierszu widnieje tylko wykalfigrafowane większymi literami imię „Bernardus”, a pozostały tekst poniżej obwiedziono stylizowanym, delikatnym, ozdobnym ornamentem z gałązek oraz pęków liści ułożonych w palmety. Napis ma następującą treść:

Bernardus / Utinam [ergo] homines saperent [tria] praeterita, [videlicet] bonorum omissionem, malorum commissionem, temporis amissionem; / intelligerent [tria] praesentia, scilicet] vitae brevitatem, salvandi difficultatem, salvandorum paucitatem; et providerent tria novissima, / videlicet mortem, qua nihil miserabilis, futurum iudicium, quo nihil horribilius, eternum supplicium, quo nihil intolerabilius.

Bernard: / O [gdybyż] ludzie myśleli o minionym poniechaniu dobra; przymnożeniu zła; marnotrawstwie czasu / [gdybyż] pojęli: znikomość życia; mozół odkupienia; nieliczną liczbę przeznaczonych do zbawienia / [gdybyż] mogli przewidzieć to, co ostateczne: śmierć, nad którą nic nieszczęśliwszego; sąd przyszły,

nad który nic straszniejszego; karę wieczną, ponad którą nic nieznośniejszego (tłum. Rafał Plebański¹).

Historia napisu jest równie interesująca jak jego treść i paleografia. Jak już wspomniano, został umieszczony w obrębie dawnej murowanej przegrody, na ścianie arkady naprzeciw wejścia prowadzącego z wnętrza klasztoru do kościoła, zatem każdy mnich wchodząc do świątyni odczytywał go wciąż na nowo. Z biegiem czasu konwent najpewniej zrezygnował z pouczenia, gdyż inskrypcję pokryto warstwą tynku. Stało się to prawdopodobnie w czasie barokowej przebudowy trzynastowiecznej bazyliki.

Janusz Nowiński uważa, że paradyśka przegroda jest reliktem architektonicznych konstrukcji, które „nie tylko wydzielały przestrzeń prezbiterium, ale także były włączone w program estetyczny i ideowo-dydaktyczny kościoła cysterskiego”. Zwraca przy tym uwagę na architektoniczną kompozycję typowej świątyni cysterskiej, w której wschodnia partia składa się z właściwego, prosto zamkniętego prezbiterium z ołtarzem głównym, flankowanym przez obejście powstałe z przedłużenia naw bocznych². Prezbiterium wydzielono w nich ściankami przegród łączącymi filary ostatniego przęsła, w rezultacie obejście scala się z przestrzenią prezbiterialną dzięki zastosowanym arkadom. Według Nowińskiego, ten sposób organizacji przestrzennej kościoła cysterskiego pojawił się około 1200 roku i był pochodną projektu zrealizowanego w Cîteaux. Jacek Kowalski twierdzi z kolei³, że kościół w Gościkowie-Paradyżu został zbudowany w stuleciu XIII w dwóch etapach: najpierw ściany wznosił zakonny warsztat pochodzący z Doberlugu, po czym sklepienia założyła druga, bliżej nieznana strzecha. Archaizm użytych rozwiązań, zastosowanie w korpusie systemu wiązanego sklepień i brak kontynuacji budowy transeptu oraz właściwego prezbiterium tłumaczy obecnością w tym miejscu postawionego wcześniej prowizorycznego, może drewnianego prezbiterium, czego jednak – jak sam przyznaje – nie potwierdzają prowadzone

¹ Rafał Plebański, *Paradyż. Zielonogórsko-Gorzowskie Wyższe Seminarium Duchowne* (Warszawa: Gorek Restauro, 2013), 40. Tłumaczenie zawarte w tym opracowaniu zostało nieznacznie skorygowane, aby precyzyjniej oddać treść napisu.

² Janusz Nowiński, *Ars cisterciensis. Kościół cysterski w średniowieczu – wyposażenie i wystrój* (Warszawa: New Media Concept, 2016), 119.

³ Jacek Kowalski, *Gotyk wielkopolski. Architektura sakralna XIII–XVI wieku* (Poznań: Fundacja Świętego Benedykta, 2010), 43.

w 1996 roku badania archeologiczne⁴. Według Ewy Łużyńskiej natomiast wygląd części wschodniej paradyckiego kościoła spowodowany był katastrofą budowlaną, która wydarzyła się w końcu XIII wieku⁵. Uległ wtedy zniszczeniu transept – jego ślady zostały przez nią rozpoznane w reliktach zachowanych w obrębie sklepień: w pozostałościach słupek, w układzie i rodzaju budulca ścian poniżej sklepień w części wschodniej oraz we fragmentach podpór na poddaszu ponad sklepieniami. Przypuszcza się, że kościół w Paradyżu został wzniesiony na wzór macierzystej świątyni cystersów w Lehnin oraz innej filii tego klasztoru, w Chorin⁶. Po zawaleniu się transeptu postanowiono kościół znacznie skrócić i prezbiterium urządzić we wschodnim przęśle korpusu nawowego. W dawny łęk między nawą główną a transeptem wstawiono wówczas dwie ostrołukowe arkady o wysokości nawiązującej do arkad między nawowych w korpusie kościoła, które wypełniono murami parapetowymi do wysokości około dwóch metrów nad posadzkę, tworzącymi kulisy, na tle których w prezbiterium ustawiono ołtarz. Na przedłużeniu naw bocznych zbudowano czteroprzęsłowe obejście, przykryte sklepieniem krzyżowo-żebrowym. Z dawnych ścian zachodnich ramion transeptu początkowo uczyniono przypory i do jednej z nich, południowej, dostawiono dwukondygnacyjną budowlę. Taki stan rzeczy przetrwał do 1633 roku, kiedy pożar strawił całą wschodnią część kościoła. Odbudowa spowodowała dalsze zmiany konstrukcyjne: wzniesiono nową ścianę wschodnią obejścia, a jego wnętrze podzielono na dwie kondygnacje, z których każdą zamknięto sklepieniami kolebkowymi z lunetami, a przy północno-wschodnim krańcu ustawiono cylindryczną kaplicę św. Krzyża.

Wygląd kościoła w tym kształcie można zobaczyć na alegorycznym malowidle obecnie znajdującym się w ambicie (il. 2). Odbudowa po kolejnej katastrofie, jaką był pożar w 1722 roku, który naruszył konstrukcję całej świątyni, stała się okazją do przebudowy kompleksu klasztorowego w stylu

⁴ Aleksander Andrzejewski, Janusz Pietrzak, i Piotr Wawrzyniak, „Badania archeologiczno-architektoniczne zespołu klasztorowego w Paradyżu-Gościkowie w 1996 roku, gm. Świebodzin, byłe woj. zielonogórskie,” *Wielkopolskie Wiadomości Archeologiczne* 6 (2003): 137–146.

⁵ Ewa Łużyńska, „Katastrofy budowlane w kościołach klasztornych opactw cysterskich w Paradyżu i Mogile,” w *Dzieje i kultura cystersów w Polsce*, red. Marcin Starzyński i Dariusz Tabor (Kraków: Societas Vistulana, 2018), t. 2, 97–114.

⁶ Stanisław Wiliński, „Gotycki kościół pocysterskiego opactwa paradyckiego w Gościkowie” (Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1953), 14–15; Łużyńska, „Katastrofy budowlane,” 102–103.

barokowym⁷. Powierzono ją architektowi Karolowi Marcinowi Frantzowi ze Śląska, który nie tylko zmienił wygląd bryły świątyni, dostawiając do fasady zachodniej dwie potężne wieże i drugą – ukształtowaną i posadowioną symetrycznie do kaplicy św. Krzyża – kaplicę, pw. św. Wojciecha, ale także powiększył część klauzury o dodatkowe skrzydła wokół nowego wirydarza. Ponownie odbudował ścianę wschodnią obejścia i zrezygnował z podziału wnętrza ambitu na dwie kondygnacje. Zamiast tego zbudował nowe sklepienie o niższych lunetach, połączył pary znajdujących się nad sobą okien w jedno i przede wszystkim zamurował arkady wewnątrz kościoła, przez co w prezbiterium i na ścianach ambitu można było ustawić okazałe barokowe ołtarze⁸. Na wprost drzwi w powstałym polu arkady umieszczono ogromne malowidło, którym upamiętniono jubileusz pięćsetlecia fundacji klasztoru w Gościkowie-Paradyżu, przypadający na rok 1730. Na obrazie ukazany jest moment nadania konwentowi klasztornemu w Paradyżu szeregu wsi i innych dóbr przez Mikołaja Bronisza i jego brata Dionizego. O tym, co znajdowało się pod obrazem, zapomniano. Dopiero podczas prac konserwatorskich prowadzonych w latach 2007–2016 odkryto dawną murowaną przegrodę, która swoją wysokością wypełnia połowę arkady ostatniego przęsła prezbiterium po stronie południowej. Od strony obejścia wieńczy ją ażurowy fryz skomponowany z trójlistnych ceramicznych kształtek, nad którym w polichromowanym ozdobnym obramieniu w formie stylizowanej wici wykonano omawianą inskrypcję. Stanowi ona istotny dokument duchowego życia konwentu, ale z racji jej nie tak dawnego ujawnienia nie została jeszcze wprowadzona do literatury i nie wzbudziła zainteresowania badaczy.

Niezależnie od okoliczności powstania przegrody, interesujący jest także – jak już wspomniano – znajdujący się na niej napis. Wiązą się z nim dwa podstawowe problemy badawcze: dotyczące wykonania oraz pochodzenia inskrypcji. Aby w pełni zrozumieć historyczny kontekst jej powstania, należy ustalić, kto ją namalował, a także źródło, z którego jej treść została zaczerpnięta. Wyjaśnienie obu kwestii wydaje się proste. Napis znajduje się w kościele klasztornym, zatem udział cystersów paradyckich przy jego sporządzeniu można uznać za bezsporny, a biorąc pod uwagę miejsce, na którym

⁷ Witold Dalbor, „Grupa późnobarokowych budowli w Polsce i ich budowniczy Karol Marcin Frantz,” *Prace Komisji Historii Sztuki PAU* 9 (1948): 145–147.

⁸ Etapy przebudowy klasztornego kościoła w Gościkowie-Paradyżu za: Ewa Łużyńska, „Przeobrażenia architektury dawnego kościoła w Paradyżu na podstawie badań prowadzonych w latach 2007–2008,” *Lubuskie Materiały Konserwatorskie* 5 (2008): 31–53.

go umieszczono, można interpretować jego funkcję jako zakonne pouczenie. Wątpliwości zdaje się nie budzić również autorstwo sentencji, skoro na jej początku przywołano św. Bernarda. W toku badań ustalono jednak⁹, że nie jest znany żaden tekst św. Bernarda z Clairvaux, z którego pochodziłaby paradyska fraza; jest ona natomiast fragmentem medytacji ułożonej przez anonimowego autora, znanej z odpisu przechowywanego w bibliotece klasztoru Ojców Franciszkanów w Reekhem. Utwór, którego tytuł brzmi: „Incipit generalis modus formandi meditationes de regno celorum ad habendam conjunctionem et desiderium ad ipsum obtinendum. In dominica. De regno coelorum”, dotyczy praktyki życia religijnego i jest częścią księgi zawierającej kilkanaście innych tekstów używanych do ćwiczeń duchowych uprawianych w Reekhem. Treść rozważania opublikował w 1884 roku Victor Becker SJ (1841–1898)¹⁰, matematyk, geolog, fizjolog i historyk, a przy tym zasłużony propagator dzieł Tomasza à Kempis, w religijno-historyczno-literackim miesięczniku „De Katholiek. Godsdiensstig, Geschied- en Letterkundig Maandschrift”¹¹. Sentencja zacytowana w klasztorze paradyskim znajduje się przy końcu utworu, gdzie jako jej autor jest wskazany św. Augustyn. O tym, że nie można medytacji przypisać św. Bernardowi świadczy zamieszczony w niej cytat jego autorstwa, pochodzący z *Meditationes de humana conditione* („Rozważania o kondycji ludzkiej”): „dic mihi, ubi sunt amatores mundi, qui ante pauca tempora nobiscum erant? Nihil ex eis remansit, nisi cineres et vermes”¹² – oparte na wersecie z Księgi Hioba (21,13) rozmyślania o równości po śmierci, pomimo z pozoru szczęśliwego życia, jakie źli ludzie prowadzą na ziemi. Interesująca jest uwaga o Bernarda A. Grenza (O. Cist), który zauważył, że sentencja ta została umieszczona w rozdziale 24 dzieła Tomasa à Kempis „Liliowa dolina”, co może pośrednio dowodzić jego autorstwa.

⁹ Składam podziękowania O. Bernardowi A. Grenzowi O. Cist. za ustalenie źródła inskrypcji, której autorem nie jest najpewniej św. Bernard.

¹⁰ Herman Jozef Allard, „Levensbericht van Victor Becker,” *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1900): 123–146.

¹¹ Victor Becker SJ, „Eenige Meditaties uit den Windesheimer Kring,” *De Katholiek* 85 (1884): 40–47 – treść rozważania przytoczono w aneksie. Warto wspomnieć, że *Die Katholiek*, czasopismo założone w 1842 r. przez Cornelisa Broere (1803–1860), publikuje materiały prezentujące dziedzictwo katolickie w Holandii, zgodnie z przyjętym mottem: „Vindicamus hereditatem patrum nostorum” („Utrzymujemy dziedzictwo naszych ojców”). Od 1924 r. wydawnictwo zmieniło nieco profil i nazwę – działa jako „Studia Catholica” i zajmuje się zagadnieniami teologicznymi i filozoficznymi.

¹² Bernardus Claraevallensis, *Meditationes de humana conditione*, red. Jacques Paul Migne (Patrologia latina 184) (Paris: Excudebat Sirou, 1859), 485–508.

Rękopis rozważania, datowany na wiek XV, został według Beckera wykonany w klasztorze Begardów w Maastricht, a następnie dołączony do kodeksu zawierającego pisma Tomasza à Kempis, dlatego Becker wiąże go z działalnością kanoników regularnych w Windesheim, skąd pochodził św. Tomasz à Kempis. Inskrypcja, która wygląda niczym fragment karty manuskryptu, jest albo utrwalonym na murze cytatem skopiowanym z książki przechowywanej w bibliotece klasztornej, albo być może reliktem autorskiej działalności tu-tejszego skryptorium, o czym świadczy jej szczególna forma. Pismo, zawierające liczne abrewiatury, nie jest wykonane techniką fresku, lecz malowane czarną farbą na cienkiej warstwie białego tynku¹³, w zdwojonych liniach podobnych do zaznaczanych na kartach rękopisów stylusem lub inkaustem. Skromny incipitowy inicjał B(ernardus) jest barwy czerwonej, podobnie jak i delikatne motywy roślinne wokół napisu. Tekst inskrypcji nieznacznie różni się od odpowiadającego mu fragmentu manuskryptu z Reekhem. Być może nanoszący go skryptor korzystał z innej wersji medytacji lub sam go zmodyfikował, zachowując zawarty w rękopisie schemat, oddający trójczłonowość medytacji (rzeczy przeszłe, teraźniejsze i przyszłe oraz trzy prawdy do rozważenia w każdym członie)¹⁴.

O skryptorium w klasztorze paradyskim wspominało wielu historyków, wśród nich Maria Bielińska¹⁵, Olgierd Borkowski¹⁶, Franciszek Sikora¹⁷, Zofia

¹³ Łużyniecka, „Przeobrażenia architektury,” 36. Podczas prac konserwatorskich nie wykonano badań pod kątem składu farby (pigmenty i spoiwa), którą namalowano inskrypcję – informację tę przekazała Pani Anna Żurek z firmy konserwatorskiej Gorek Restauro, której pracownicy przeprowadzili w 2007 roku prace konserwatorskie przy inskrypcji, za co składam jej w tym miejscu podziękowania.

¹⁴ Bardzo dziękuję Recenzentowi niniejszego tekstu za to cenne spostrzeżenie, będące niezwykle trafnym komentarzem do opisywanego zabytku piśmiennictwa.

¹⁵ Maria Bielińska, *Dyplomatyka wieków średnich* (Warszawa: PWN, 1971), 186–187, 197–204; Franciszek Sikora, *Dokumenty i kancelaria Przemysła I oraz Bolesława Pobożnego 1239–1279 na tle współczesnej dyplomatyki wielkopolskiej* (Wrocław: Ossolineum, 1969), 85–87, 156–158; Augustyn Ciesielski, „Materiały archiwalne do dziejów bibliotek w Wielkopolsce (biblioteki klasztorne cystersów),” *Roczniki Biblioteczne* 8, z. 3–4 (1964): 457–462; Krzysztof Kaczmarek, „Z badań nad studiami uniwersyteckimi polskich cystersów w średniowieczu,” *Nasza Przyszłość* 79 (1993): 77–88.

¹⁶ Olgierd Borkowski, „Powstanie i rozwój opactwa cysterskiego w Paradyżu-Gościkowie w XIII–XIV wieku,” *Rocznik Lubuski* 14 (1986): 183, 195.

¹⁷ Franciszek Sikora, „Dokumenty i kancelaria Przemysła I oraz Bolesława Pobożnego 1239–1279 na tle współczesnej dyplomatyki wielkopolskiej,” *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie* 22 (1964): 426–429.

Rozanow¹⁸ i Alicja Karłowska-Kamzowa¹⁹, lecz temat ten nadal czeka na solidne opracowanie. Klasztor miał sporą bibliotekę, która uległa po kasacie rozproszeniu²⁰. Według danych zebranych przez bibliotekarza Franciszka Radziszewskiego, w momencie kasaty libraria liczyła 3024 księgi, tyle samo, ile było w bibliotekach klasztornych w Mogile, Oliwie, Pelpinie, Przemęcie i Sulejowie²¹. Rozproszone rękopisy i druki z biblioteki paradyskiej znajdują się obecnie w niemal każdej większej bibliotece w Polsce, niektóre w Niemczech, lecz niestety nie zachował się katalog, który pozwoliłby ustalić, czy biblioteka w Paradyżu była w posiadaniu rzeczonożego tekstu, czyli zapisu medytacji odnalezionej w Reekhem.

Mimo wielu nowych informacji nie udało się jak dotąd stwierdzić, czy odkryta nie tak dawno inskrypcja powstała z inspiracji tutejszego skryptorium i jest wyjątkowym przejawem jego działalności, czy też została wykonana przez nieznanego malarza jako fragment większego programu wystroju malarskiego kościoła. W klasztorze nadal trwają prace konserwatorskie i ze wstępnych badań wynika, że omawiany napis nie jest jedynym sporządzonym w okresie średniowiecza w obrębie klasztoru – na murach tzw. starego wirydarza stwierdzono obecność kolejnych. Niezależnie od wyników prac, znaleziony cytat pozostaje niezwykłym zabytkiem piśmiennictwa i możliwym świadectwem popularności medytacji z Reekhem.

¹⁸ Zofia Rozanow, „Zbiory Archiwum Archidiecezjalnego i Biblioteki,” w *Miasto Poznań*, cz. 1 *Ostrów Tumski i Śródka z Komandorią*, red. Zofia Kurzawa i Andrzej Kusztelski (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria nowa 7) (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1983), 81–100.

¹⁹ Alicja Karłowska-Kamzowa, „Malarstwo książkowe w Wielkopolsce,” w *Malarstwo gotyckie w Polsce*, red. Adam S. Labuda i Krystyna Secomska (Dzieje Sztuki Polskiej, t. II, cz. 3) (Warszawa: PWN, 2004), t. 2, 451–454, t. 3, 336–339.

²⁰ Ciesielski, „Materiały archiwalne,” 457–462; Piotr Paweł Gach, „Cystersi na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1772–1914,” w *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 1 *Dzieje i kultura męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. Andrzej M. Wyrwa, Jerzy Strzelczyk, i Krzysztof Kaczmarek (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999), 74–93; Kamila Kłudkiewicz, „Spisy i katalogi wielkopolskich bibliotek klasztornych z klasztorów skasowanych w Wielkopolsce pod rządami Prus do połowy XIX w. – charakterystyka i znaczenie,” *Hereditas Monasteriorum* 6 (2015): 101–142; Dariusz Śmierczalski-Wachocz, „Dzieje byłej biblioteki zakonnej w Paradyżu,” w *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. 4, red. Jan Walkusz (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2005), 51–64; Dorota Matyaszczyk, „Lustracje przeprowadzone w klasztorach wielkopolskich w latach 1817–1825,” *Hereditas Monasteriorum* 5 (2014): 373–374.

²¹ Jan Bujak, „Radziszewski Franciszek,” w *Polski słownik biograficzny*, t. 30 (Wrocław–Warszawa: Wydawnictwo IS PAN, 1987), 119–120; Franciszek Radziszewski, *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych tak niegdyś byłych jak i obecnie istniejących w krajach dawną Polskę składających, a mianowicie: w Królestwie Polskiem, Galicji, W. Ks. Poznańskiem i Zachodnich guberniach Państwa Rossyjskiego* (Kraków: Wł. Ancyc i sp., 1875), 56–57.

Aneks

Medytacja [Incipit generalis modus formandi meditationes de regno celo rum ad habendam conpunctionem et desiderium ad ipsum obtinendum], z której pochodzi cytat namalowany w kościele pocysterskim w Gościkowie-Paradyżu*

In dominica. De regno coelorum.

Poteris autem de celesti illa patria similitudines sensibiles assumere a sanctis pro nostra capacitate adinventás. Est igitur civitas illa gloriosissima amplitudine et capacitate permaxima ex auro mundissimo gemmisque praetiosis mirabiliter constructa; singulae ejus portae sunt ex singulis margaritis. Est igitur campus speciosissimus omnium forum pulchritudine decorates. Ibi semper est estas amenissima, ibi odorum suavitas fragrantissima et omnium delectabilium copia. Cogita et totis viribus te ipsum totum ad cogitandum recollige, ut videas quantum sit gaudium Deum semper per essentiam intueri, summam et individuum Trinitatem mundo cordis oculo inspicere, in qua relucet omnis pulchitudinis, omnis dulcedinis omnisque bonitatis exemplar essenziale, in qua visione omnia videbis, omnia quae velis scies, ex qua visione omni bonitate, omni gaudio et leticia repleberis; in ea beatus eris et beatissima beatitudine, quae est Deus, perfrueris. C. Cogita, quantum sit gaudium domino Jesu Christo semper assistere et ejus sanctissimam et gloriosissimam humanitatem semper aspicere, cum Petrus eum videns transfiguratum optabat sic semper permanere. O quantum est gaudium videre illum in regno suo sublimem et gloriosum, qui pro nobis in hoc exilio quondam pauper venerat, exul pariter et peregrinus. Cogita, quantum sit gaudium interesse societati celestis curiae, quanta leticia reginam celi matrem Dei cum ceteris virginibus intueri, quanta leticia et exultacio interesse agminibus angelorum, letari cum patriarchis et prophetis, apostolis et martiribus et confessoribus.

Ad vespervas. Cogita de dotibus corporis tui, quibus ipsum corpus beatificabitur, videlicet de ejus immortalitate, impassibilitate, summa agilitate et gloriosissima speciositate. Cogita de dotibus animae, quibus ipsa anima implebitur jam beata, quae sunt plenitudo scientiae, quantum ad vim rationabilem, repletio justitiae, quantum ad vim concupiscibilem, supereffluentia leticiae, quantum ad vim irascibilem. Cogita, de his dotibus principalibus quam multa alia dona magna et ineffabilia consequeris, videlicet securitatem, ut jam non timeas, etiam non timeas a carne, sathana et mundo vinci, item libertatem ad faciendum quodcumque volueris, item voluptatem mundissimam in corpore et anima, item amicitiam, amorem, honorem, concordiam et perfectissimam caritatem. Et breviter omnia recolligendo habebis quidquid volueris. Et haec notat bene Augustinus de verbis domini de regno celorum dicens: Quae erit justorum gloria, quam grandis sanctorum leticia, cum unaquaque facies fulgebit ut sol cum ordinibus distinctis, et populum suum dominus in regno

* Victor Becker SJ, „Eenige Meditaties uit den Windesheimer Kring,” *De Katholiek* 85 (1884): 40–47. W tekście medytacji pochyloną czcionką zaznaczono cytowany na malowidle fragment.

patris sui ceperit recensere, et meritis atque operibus singulorum praemia promissa restituet, pro terrenis celestia, promodicis magna, pro temporalibus sempiterna. Revera cumulus felicitates cum dominus aducet sanctos in visionem paternae gloriae et faciet in celestibus consedere, ut sit Deus omnia in omnibus. O felix jocunditas, o jocunda felicitas sanctos videre et esse cum sanctis et esse sanctum, Deum videre, Deum habere in eternum et ultra. Haec sedula mente cogitemus, haec toto desiderio affectemus, cupiamus, ut ad eos cito pervenire valeamus. O anima mea revertamus ad civitatem celestem in qua scripti sumus et cives decreti. Sicut ergo cives sanctorum et domestici Dei, et sicut haeredes Dei, cohaeredes Christi, consideremus inclitam urbis nostrae felicitatem, quantum considerare possibile est. Dicamus ergo cum propheta: Sicut letantium omnium habitatio est in te, fundatur exultatione unite senectus nec senectutis miversaeterae. Non enim est in seria, non est mancus vel claudus vel gibbosus neque deformis, dum omnes occurrunt in virum perfectum et mensuram etatis plenitudinis Christi. Quid hac civitate beatius, ubi non est paupertatis metus nee egritudinis imbecillitas, nemo leditur, nemo irascitur, nemo invidet, cupiditate nullum exardescit desiderium, nulla honoris auf potestatis pulsat ambitio, nullus ibi diaboli metus, insidiae daemonum nullae, terror gehennae procul, mors ibi neque corporis neque animae, sed vita immortalitatis munere jocunda. Nulla tunc erit unquam discordia sed cuncta consona, cuncta convenientia, et omnium sanctorum erit una concordia, pax cuncta et leticia continet, tranquilla sunt omnia et quieta. Jugis splendor non iste qui nunc est, sed tanto clarior quanto felicior, quia civitas illa ut creditur non egebit lumine solis, sed dominus omnipotens illuminabit eam et lucerna ejus est agnus, ubi sancti fulgebunt ut stellae in perpetuas eternitates et sicut splendor firmamenti qui erudiunt multos. Quapropter nox nulla, nullae tenebrae, nullus concursus nubium nec frigus algoris, quia asperitas nulla, sed talis erit rerum temperies, quam nec oculus vidit nec auris audivit nec in cor hominis ascendit. Sed ne jam te o anima mea diutius protraham, audi quid de praedictis omnibus celestibus gaudiis dicit devotus Anselmus in fine prosologion: Excita nunc te, o anima mea, erige totum intellectum tuum et quantum potes cogita; attende quam delectabile sit illud bonum, quod continet jocunditatem omnium bonorum. Si enim jocunda vita creata, quam jocunda creatrix essentia; si jocunda salus facta, quam jocunda salus, quae fecit omnia; si delectat pulchritudo, fulgebunt justii sicut sol; si libertas aut pulchritudo, similes erunt angelis Dei in celo; si longa et salubris vita, ibi sanitas eterna; si satiety et ebriety, saciabuntur de gloria, inebriabuntur ab ubertate domus Dei; si melodia, ibi canunt angeli; si society et amicitiae, ibi beatorum society et omnium una voluntas; si honores et divitiae, gloria et divitiae in domo ejus; si securitas et certitudo, ibi omnium temporum eterna longitudo. C. O cor humanum, cor indigens, cor expertum erumnas, immo obrutum erumnis, quantum gauderes, si iis omnibus abundares, interroga intima tua, si capere possunt tantum gaudium de tanta beatitudine sua. Sed si homo de tanta beatitudine sua vix capiet gaudium proprium, quomodo capax erit tot gaudiorum, quantus est numerus electorum? Ubi unusquisque tantum diligit proximum quantum se ipsum, et tantum de suo gaudio gaudet quantum diligit, ita etiam quisque plus absque estimatione de Dei quantum de sua et omnium electorum gaudet felicitate, quia sicut Deum toto corde, tota anima, tota mente diligit, ita ad

plenitudinem illius gaudii totum cor, tota anima, tota mens non sufficit, quia tantum gaudebunt quantum amabunt, quantum videbunt; certe oculus non vidit nec auris audivit nec in cor hominis ascendit quantum amabunt et cognoscent.

Feria secunda. Meditatio utilis de morte.

Meditare igitur o homo et ab oculis tuis nunquam recedat, quod post modicum sis ex hac vita in aliam ignotam regionem transiturus, et omnes res mundi, gloriam et honorem, quaecumque alia, in quibus in hoc mundo delectaris, hic sis relicturus; omni enim hora, omni die, fini et ultimae horae tuae propinquis. Scrutare igitur quantum potes, in te interdum affectum transforma hominis morientis, et forma in te et meditare quasi statim moriturus esses, et jam sit praesens quod sine dubitatione adhuc tibi praesens erit. Vide igitur sic affectatus, quantus tibi dolor inerit, quantus conscientiae remorsus et internus clamor de malis delectationibus tuis, quantum dolebis, quod te non emendasti at a delectationibus te non avulsisti, quod Dei praecepta transgressus es; nam in illa hora videbis quid meruisti, quid commisisti. Adduc ante oculos tuas singulas delectationes, vide singula vitia et passiones, quibus modo dulciter delectarig. Cogita, quam amarum erit tibi tunc a delectationibus separari at quantum dolebis, quod vivens non fuisti delectationibus mortuus. Deinde cogita et forma in te talem affectum, ut si anima tua statim deberet exire, quam libenter omnem delectationem relinqueres, quam gratanter omnem laborem et omnem penitentiam arriperes, si vitam posses obtinere Cogita deinde, in illa hora quam breve tibi videbitur omne tempus vitae tuae et delectationum tuarum. Tunc videbis totum tempus tuum transisse sicut somnium vel sicut umbram, maxime cum perpendis instare eternitatem, quae nunquam finietur. Deinde cogita, quantus tibi dolor erit, quod pro minima delectatione brevissimi temporis amisisti delicias leticiam at gloriam sempiternam. Cogita etiam, quod omnes istae delectationes nihil tibi amplius conferent quam quod amaram mortem facient amariorem. Tanto enim difficilius separaberis quanto pluribus rebus inordinatis concupiscentiis fueris alligatus. Unde Sapiens: O mors! quam amara est memoria tua homini sano at pacem habenti in superbia sua. Cum autem talem affectum in te formatum et cordi tuo impressum senseris, tunc procede ulterius cogitans, quod illa hora certissime veniet et est tibi inevitabilis. Omnes enim homines moriuntur at mille generationes a principio saeculi praeterierunt, ita at tu sequeris. Deinde cogita, quod illam horam determinate praescire non poteris, sed improvise proveniet, forte hoc anno, forte hoc mense, forte hac septimana, quia sicut fur ita in nocte veniet, quando nihil de hoc cogitabis, sed multa te acturum putabis.

Meditatio circa noctem. Nonnumquam etiam, ut eo plus timor concupiscentias tuas excruciet at expurget, revolve ordinem, quo ad mortem devenies, siquidem mortem ut communiter praecedit infirmitas gravissima. Cogita, quanta erit haec infirmitas, quam gravis, quando cor tuum prae nimio dolore rumpetur. Cogita quomodo cor tunc erit depressum, ac si totum mundum super se contineret, tum propter infirmitatis magnitudinem, tum propter naturalis inclinationis esse suum desiderantis mirabilem horrorem, tum propter timorem de peccatis et de iudicio futuro, et sic

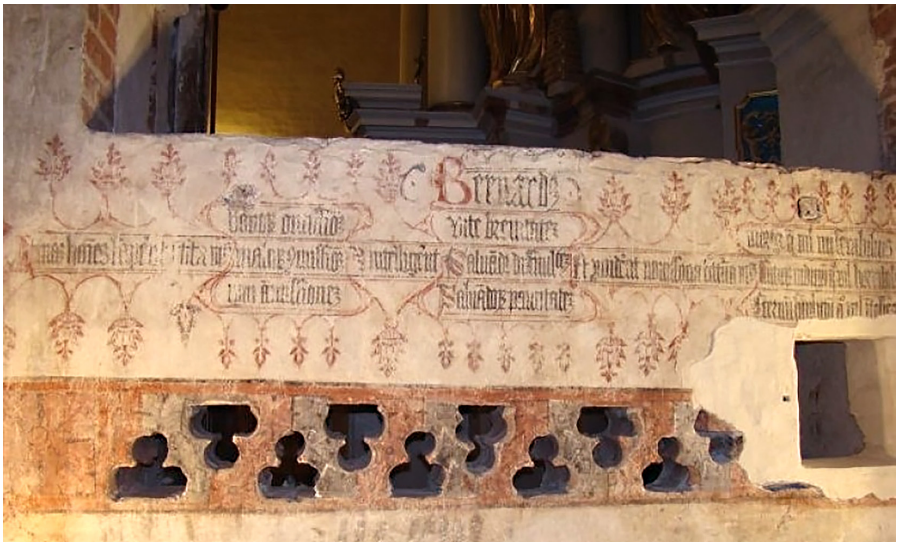
tandem sequetur mors. C. Item interdum propone oculis tuis imaginem alicujus hominis morientis et diligenter respice formam, modum et ordinem, quibus ad mortem devenitur. Nigrescit totum corpus, omnia membra rigescunt, oculi versantur et sic aliis. Deinde cogita, qualiter demones advenient expectantes, sicut leones rugientes praeparati ad escam, si quid de suo in anima potuerint invenire, et qualiter immundi spiritus animae egredienti obviabunt quaerentes in ea opera sua, ut secum eam trahant ad infernum profundum. Deinde cogita, qualiter anima de corpore egressa statim ante tribunal judicis statuitur jam tunc sententiam receptura, quae ex hoc tunc usque in saccula non mutabitur. Deinde sequere funus ad sepulturam et vide, quomodo caro misera, propter quam tanto tempore quaesivit delectationes, terrae traditur et esca vermibus paratur et traditur perpetuae oblivioni. Ex istis et similibus bene considerabis, quod gaudium et delectatio mundi est instar puncti, transit sicut umbra, et quod es hic velut hospes unius noctis. E contrario debes tibi nonnumquam affectum assumere justi viri morientis et ad mortem bene dispositi, cogitando, quam laetus talis exit, qui prins poenituit et se a delectationibus purgavit et nihil hic vitiose dilexit, et sic de aliis. Unde Prosper in suis sententiis sic ait: ubi sunt insuperabiles aratores, ubi equorum splendidi nutritores, Ubi exercituum duces, ubi satrapae et tyranni, nonne omnia pulvis et favillae? Nonne in paucis versibus est eorum memoria vitae? Respice sepulchra et vide, quis servus, quis dominus, quis pauper. Discerne si potes inopem a rege, fortem a debili et pulchrum a deformi. Item dicit Chrisostomus in libello de reparatione lapsi: Quid profuit illis, qui in luxuria corporis et praesentis vitae voluptatibus usque ad diem ultinam permanserunt? Intuere nunc sepulchra eorum, vide si est aliquid jactantiae seu vestigium in illis, si aliquid divitiarum vel luxuriae signum congregatarum, require. Ubi sunt vestes et ornamenta eorum et ubi nunc spectaculorum voluptas, ubi secutorum turba et opulentia, risus, jocus et immoderata atque infrenata leticia quo abcessit, ubi illa nunc et ipsi? Finem intuere utrorumque diligentius et accede propius singulorum sepulchra, vide cineres solas et fetidas vermium reliquias et recordare hunc corporis esse finem. Item Bernardus in suis meditationibus sic inquit: Dic mihi, ubi sunt amatores hujus mundi, qui ante pauca tempora nobiscum erant, Nihil ex eis remansit nisi cineres et vermes. Attende diligenter quid sunt et quid fuerunt. Homines sicut tu, biberunt et comederunt, riserunt, duxerunt in bonis dies suos et in puncto ad inferna descenderunt. Hic caro eorum vermibus et illic anima eorum ignibus deputatur, donec rursus infelici collegio colligati sempiternis involvantur incendiis, qui socii fuerant in peccatis. Quid profuit illis inanis gloria, brevis laetitia, mundi potentia, carnis voluptas, falsae divitiae, magna familia et mali concupiscencia? Ubi risus, ubi jocus, ubi jactantia, ubi arrogantia? De tanta laetitia quanta tristitia, post tantam voluptatem tam gravis miseria, de illa exaltatione ceciderunt in magnam ruinam et gravia tormenta. Quidquid illis accidit tibi accidere potest, quia homo es de humo, et limus de limo, de terra es, de terra vivis et ad terram reverteris. Jheronimus: O miser peccatori cur moraris de die in diem converti ad Dominum? Ecce mors properat, ut te conterat die noctuque currens. Ecce diabolus se jam praeparat, ut te recipiat, ecce divitiae tuae tibi deficient. Ecce vermes corpus tuum, quod tanta enutris diligentia, expectant, ut illud rodant, quousque iterum conjunctum animae cum ille, penas habeat infinitas. Et Gregorius: O miser

et insanus ille, immo plusquam bestia reputandus, qui propter momentaneam carnis delectationem gaudia relinquit eterna et perpetue gehennae flammis se mancipare laborat. Idem: Quanto diutius Deus nos expectat, ut emendemur, tanto districtius iudicabit, si neglexerimus. Idem: Praesentia gaudia sequuntur perpetua lamenta, quam difficile immo impossibile est, ut praesentibus quis et futuris fruatur bonis, et de deliciis ad delicias transeat, ut in terra et in celo appareat gloriosus. Idem: Unde caro ad tempus suaviter vivit, inde spiritus in eternum cruciatur. Augustinus: Voluntarie nunc pro Christo postponamus quandoque demittenda, ne, quod absit, pro transitoriis amittamus eterna. Si enim tibi diceretur: sis toto hoc mense dives et potens, et fac quidquid velis, utere carnis voluptatibus sicut placet, ea tamen conditione, ut postea tibi oculi eruantur, omne solatium tollatur, toto tempore vitae tuae in fame et siti, in omni cruciatu vivas et miseria, nunquam tale bonum hoc tenore susciperes. Et quidem tota haec vita nec mensis est nec unius diei vel horae spatium ad illius aeternae infelicitatis inferni comparationem, cui neque finis est neque pena similis invenitur. Haec Augustinus. *Utinam ergo homines saperent tria praeterita, videlicet bonorum omissionem, malorum commissionem, temporis amissionem; intelligerent tria praesentia, scilicet vitae brevitatem, salvandi difficultatem; providerent tria novissima, videlicet mortem, qua nihil miserabilius, futurum iudicium, quo nihil horribilius, eternum supplicium, quo nihil intolerabilius.* Fuge ergo mundum, quia vanitas est, fuge peccatum, quia iniquitas est, attende carnem, quia fragilis est, depraecare Deum, quia misericors est.

a

b

Il. 1a, b. Gościkowo-Paradyż, kościół pocysterski, inskrypcja na przegrodzie arkady w prezbiterium. Fot. B. Grabowska

Il. 2. Gościkowo-Paradyż, kościół pocysterski, alegoryczne malowidło w ambicie. Fot. B. Grabowska

Bibliografia

- Allard, Herman Jozef. „Levensbericht van Victor Becker.” *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1900): 123–146.
- Andrzejewski, Aleksander, Janusz Pietrzak, i Piotr Wawrzyniak. „Badania archeologiczno-architektoniczne zespołu klasztornego w Paradyżu-Gościkowie w 1996 roku, gm. Świebodzin, byłe woj. zielonogórskie.” *Wielkopolskie Wiadomości Archeologiczne* 6 (2003): 137–146.
- Becker, Victor SJ. „Eenige Meditaties uit den Windesheimer Kring.” *De Katholiek* 85 (1884): 40–47.
- Bielińska, Maria. *Dyplomatyka wieków średnich*. Warszawa: PWN, 1971.
- Borkowski, Olgierd. „Powstanie i rozwój opactwa cysterskiego w Paradyżu-Gościkowie w XIII–XIV wieku.” *Rocznik Lubuski* 14 (1986): 177–212.
- Bujak, Jan. „Radziszewski Franciszek.” W *Polski słownik biograficzny*, t. 30, 119–120. Wrocław–Warszawa: Wydawnictwo IS PAN, 1987.
- Ciesielski, Augustyn. „Materiały archiwalne do dziejów bibliotek w Wielkopolsce (biblioteki klasztorne cystersów).” *Roczniki Biblioteczne* 8, z. 3–4 (1964): 457–462.
- Claraevallensis, Bernardus. *Meditationes de humana conditione*. Red. Jacques Paul Migne („Patrologia latina”, 184). Paris: Excudebat Sirou, 1859.
- Dalbor, Witold. „Grupa późnobarokowych budowli w Polsce i ich budowniczy Karol Marcin Frantz.” *Prace Komisji Historii Sztuki PAU* 9 (1948): 145–147.
- Gach, Piotr Paweł. „Cystersi na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1772–1914.” W *Monasticon Cisterciense Poloniae*. T. 1 *Dzieje i kultura męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. Andrzej M. Wyrwa, Jerzy Strzelczyk, i Krzysztof Kaczmarek, 515–543. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999.
- Kaczmarek, Krzysztof. „Z badań nad studiami uniwersyteckimi polskich cystersów w średniowieczu.” *Nasza Przeszłość* 79 (1993): 77–88.
- Karłowska-Kamzowa, Alicja. „Malarstwo książkowe w Wielkopolsce.” W *Malarstwo gotyckie w Polsce*, t. 2, red. Adam S. Labuda i Krystyna Secomska (Dzieje Sztuki Polskiej, t. 2, cz. 3), 451–458. Warszawa: PWN, 2004.
- Kłudkiewicz, Kamila. „Spisy i katalogi wielkopolskich bibliotek klasztornych z klasztorów skasowanych w Wielkopolsce pod rządami Prus do połowy XIX w. – charakterystyka i znaczenie.” *Hereditas Monasteriorum* 6 (2015): 101–142.
- Kowalski, Jacek. *Gotyki wielkopolski. Architektura sakralna XIII–XVI wieku*. Poznań: Fundacja Świętego Benedykta, 2010.
- Łuzyniecka, Ewa. „Katastrofy budowlane w kościołach klasztornych opactw cysterskich w Paradyżu i Mogile.” W *Dzieje i kultura cystersów w Polsce*, red. Marcin Starzyński i Dariusz Tabor, t. 2, 97–114. Kraków: Societas Vistulana, 2018.
- Łuzyniecka, Ewa. „Przeobrażenia architektury dawnego kościoła w Paradyżu na podstawie badań prowadzonych w latach 2007–2008.” *Lubuskie Materiały Konserwatorskie* 5 (2008): 31–53.

- Matyaszczyk, Dorota. „Lustracje przeprowadzone w klasztorach wielkopolskich w latach 1817–1825.” *Hereditas Monasteriorum* 5 (2014): 369–381.
- Nowiński, Janusz. *Ars cisterciensis. Kościół cysterski w średniowieczu – wyposażenie i wystrój*. Warszawa: New Media Concept, 2016.
- Plebański, Rafał. *Paradyż. Zielonogórsko-Gorzowskie Wyższe Seminarium Duchowne*. Warszawa: Gorek Restauro, 2013.
- Radziszewski, Franciszek. *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych tak niegdyś byłych jak i obecnie istniejących w krajach dawną Polskę składających, a mianowicie: w Królestwie Polskiem, Galicji, W. Ks. Poznańskiem i Zachodnich guberniach Państwa Rossyjskiego*. Kraków: Wł. Anczyz i sp., 1875.
- Rozanow, Zofia. „Zbiory Archiwum Archidiecezjalnego i Biblioteki.” W *Miasto Poznań*, cz. 1 *Ostrów Tumski i Śródka z Komandorią*, red. Zofia Kurzawa i Andrzej Kuztelski (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria nowa 7), 81–100. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1983.
- Sikora, Franciszek. „Dokumenty i kancelaria Przemysła I oraz Bolesława Pobożnego 1239–1279 na tle współczesnej dyplomatyki wielkopolskiej.” *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie* 22 (1964): 426–429.
- Sikora, Franciszek. *Dokumenty i kancelaria Przemysła I oraz Bolesława Pobożnego 1239–1279 na tle współczesnej dyplomatyki wielkopolskiej*. Wrocław: Ossolineum, 1969.
- Śmierchalski-Wachocz, Dariusz. „Dzieje byłej biblioteki zakonnej w Paradyżu.” W *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. 4, red. Jan Walkusz, 51–64. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2005.
- Wiliński, Stanisław. *Gotycki kościół pocysterskiego opactwa paradyjskiego w Gościkowie*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1953.